

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 413–418.

Павло ПЕНЯК

СТАРОЖИТНОСТІ ЗАКАРПАТТЯ НА СТОРІНКАХ УГОРСЬКИХ І ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ ЧАСОПИСІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Як відомо, у другій половині ХІХ ст. на європейському континенті процеси комунікації охопили різні сфери життя, зокрема, і наукову діяльність. Це були контакти вчених під час їхньої пізнавально-дослідницької діяльності, спілкування, передача інформації на конференціях, форумах, конгресах, виставках тощо. Однією з важливих форм комунікативних зв'язків стали публікації результатів наукових досліджень. На Закарпатті в археологічній галузі цю справу започаткував правник, археолог-аматор Тиводар Легоцький (1830–1915) (рис. 1). Розпочавши з простого колекціонування речей, він збагнув, які таємниці зберігає цей клаптик землі для вивчення давньої історії і культури європейських народів. Коли у 1868 р. у Будапешті почав виходити часопис “*Archaeologiai Értésítő*”, Т. Легоцький став його постійним дописувачем [Пеняк С., Пеняк П., 2013, с. 8]. Десятками заміток і статей він знайомив громадськість Угорщини, а разом з нею – Європу, із закарпатськими старожитностями. Завдяки Т. Легоцькому в останній чверті ХІХ ст. Закарпаття опинилося серед європейських окраїн, де вперше звернули увагу на археологічні артефакти.

Раніше вважалося, що край у добу кам'яного віку не був заселений первісною людиною. Не стали переконливими й перші стоянки цієї доби, відкриті протягом 1906–1908 рр. Т. Легоцьким на Павловій горі в Мукачеві, а з ними і публікації по цій тематиці [Lehoczky, 1910]. У 1935 р. чеський археолог Я. Скутіл у Берегові на Малій горі відкрив аналогічне місцезнаходження [Пеняк, 2004, с. 68]. Пізніше з'явилася і публікація результатів пошуку [Skutil, 1938, s. 132–135].

Відкриття та публікація матеріалів з перших виявлених поселень новокам'яної доби теж належать Т. Легоцькому. У 1885 р. дослідник опублікував у часописі “*Archaeologiai Értésítő*” статтю про результати розкопок неолітичного поселення в Мукачеві на Малій горі [Lehoczky, 1885, s. 315–317]. Автор не лише описав знахідки – фрагменти кераміки, кам'яні знаряддя, виготовлені з кременю та обсидіану, – але й зробив спробу відтворити побут людей цієї епохи. На його думку, поселенці жили у великих землянках з вогнищами посередині. Вони виготовляли ручним способом різноманітний глиняний посуд (горщики, миски, кубки, чашки), придатний для варіння і зберігання їжі [Lehoczky, 1885, s. 317]. Аналогічною була й друга стаття, опублікована у тому ж виданні під назвою “*Старожитності Березького комітату*”, де йшлося про знахідки в урочищі Ардівська гора біля с. Чопівка, відкриті під час посадки виноградників і віднесені до епохи неоліту [Lehoczky, 1896, s. 304–310]. У 1910 р. Т. Легоцький

Рис. 1. Тиводар Легоцький (1830–1915)
Fig. 1. Tyvodar Legockyj (1830–1915)

підготував підсумкову статтю про розрізнені пам'ятки неоліту Березького комітату, а також нововідкриті стоянки пізнього палеоліту [Lehoczky, 1910, s. 154–164].

У 1930-х рр. археологічними пам'ятками краю зацікавився Празький інститут археології, який направив академіка Ярослава Бема (1901–1962) (рис. 2) з метою ознайомлення з колекціями артефактів відкритого у 1929 р. Мукачівського земського музею [Пеняк, 2008, с. 41]. Згодом він у підсумковій статті *“Підкарпатська Русь в правіку”* згадав про культурну належність неолітичних пам'яток краю [Vöhm, 1933, s. 199–203]. На думку дослідника, Закарпаття в епоху неоліту входило в ареал поширення культури лінійно-стрічкової кераміки, яка займала територію від Чорного моря до річки Рейн. Носії культури займалися мотичним землеробством, розводили свійських тварин, поклонялися культу жінки-прародительки. Що стосується питання, до якої місцевої групи носіїв культури належали мешканці неолітичних поселень краю, то Ярослав Бем через відсутність достатньої кількості матеріалів від відповіді утримався. Про історію Закарпаття доби неоліту робить висновок учений, передовсім, з пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки, носії якої, вірогідно, відрізнялися між собою матеріальною і духовною культурою [Vöhm, 1933, s. 203].

Рис. 2. Ярослав Бем (1901–1962)
Fig. 2. Jaroslav Bem (1901–1962)

Вивчення і публікацію матеріалів міднокам'яного віку започаткував Т. Легоцький, який провів невеликі розвідки на неолітичних і енеолітичних поселеннях Берегівщини (с. Чопівка, урочище Ардівська гора) і Й. Плотені, який досліджував могильник у Великих Лазах на Ужгородщині [Lehoczky, 1880, s. 33–36; 1885, s. 315–317; Ploteny, 1904, s. 107–110]. Наприкінці 1920-х рр. цінні матеріали за результатами розкопок поселення в селі Дийда опублікував академік Ярослав Бем [Vöhm, 1932, s. 17–19]. Серед фрагментованого матеріалу вдалося реконструювати дві миски із дзьобоподібними виступами на стінках та одну маленьку мисочку, що мала сферичні виступи на опуклій частині – посудини орнаментовані комбінацією вдавлень, зроблених пустотілою кісткою. В цілому, керамічний матеріал був багатий на фрагменти із дзьобоподібними вухками, які належать посудинам з пустотілим піддоном. Важливою знахідкою був мідний сокиро-молот [Vöhm, 1932, s. 18]. Окрему і досить виразну групу серед керамічного матеріалу складали фрагменти, які належали носіям баденської культури. Як вважав дослідник, мідний і ранній бронзовий віки на Закарпатті не змогли розвинути по-справжньому,

подібно до того, як це відбувалось у Західній Європі, через відсутність сировини – мідних руд, і тому цей період тут був набагато коротшим, ніж в інших країнах Європи. Перехідний період від неоліту до доби бронзи, на його думку, представляла бодрогкерестурська культура, яка, крім своєрідної кераміки, відзначалася наявністю мідних знарядь праці, зброєю, прикрасами [Vöhm, 1932, s. 19].

Відкриття пам'яток доби бронзи започаткував уже згадуваний Т. Легоцький. Поштовхом для цієї роботи, слід думати, були численні знахідки бронзових виробів, які, починаючи з 40-х рр. XIX ст., часто траплялися на теренах Березького комітату. Наприкінці XIX ст. його колекція налічувала стільки бронзових скарбів, що він вирішив їх публікувати. У часописі *“Archaeologiai Értesitő”* з'явилася серія статей про відкриття лазівського, станівського, ромчевицького, боржавського, гетенського, дунковецького, чорнопотіцького і велико-

чингавського бронзових скарбів [Lehoczky, 1880, s. 33–36; 1885a, s. 345–347; 1887, s. 163–165; 1894, s. 278–279]. Пізніше опубліковано замітки: “Нові знахідки бронзової доби”, “Останнім часом знайдені знахідки доби бронзи”, “Знахідки бронзового віку Березького і Ужанського комітатів”, “Моя колекція бронзових виробів” та ін. [Lehoczky, 1905, s. 59–62; 1910, s. 161–164]. Т. Легоцький вважав, що населення доби бронзи на Закарпаття прийшло з півночі і північного сходу, подолавши перевали Бескидів. Про це свідчать бронзові скарби, залишені на шляху просування у Притиську рівнину (Лазі, Канора, Тишів, Нижні Верецьки, Підполоззя, Свалява, Поляна, Сусково, Підгоряни). Нові переселенці зайняли, насамперед, південні схили Карпат і продовжували традиційний спосіб життя, займаючись мисливством, рибальством, а також бронзоліварним ремеслом. Бронзові речі виготовляли з раніше використаних знарядь праці, зброї, прикрас. Такий висновок зроблено, зважаючи на наявність у складі скарбів пошкоджених речей та злитків бронзи-сирцю. Висновок Т. Легоцького був помилковим, але цілком відповідав тому рівню знань, на якому перебувала археологічна наука. Подальші відкриття показали, що поява носіїв культури доби бронзи або їхній вплив на місцеве населення відбувалися з півдня і заходу, тобто з Балкан і Центральної Європи. Названі дослідником місця бронзових знахідок, що нібито показували шлях міграції нового населення через Карпатські перевали, виявилися доказом торгово-обмінного шляху між населенням Карпатської улоговини та Подністрів'я.

Рис. 3. Іван Борковський (1897–1976)
Fig. 3. Ivan Borkovskiy (1897–1976)

У 1934 р. вийшла перша стаття, яка поклала початок науковим публікаціям новознайдених скарбів. У ній чеський вчений, українець за походженням, Іван Борковський (рис. 3) описав три скарби з Обави, Анталовець і Великого Березного [Borkovskiy, 1934/1935, s. 1–5]. Кожний з скарбів, з приведенням аналогій, він датував відповідним періодом доби бронзи. Так, наприклад, скарб з Обави і скарб з Великого Березного віднесені до перехідного періоду від пізньої доби бронзи до Гальштату, скарб з Анталовець – до другої фази IV доби бронзи і початку гальштатської за Рейнеке. Стаття І. Борковського започаткувала серію публікацій, у яких на основі аналізу предметного (видового і типологічного) складу надавалося датування бронзових скарбів.

Вперше відомості про знахідки залізного віку на Закарпатті також оприлюднив Т. Легоцький. Він назвав 24 села Березького комітату, де виявлено поселення й городища, речові знахідки, які віднесено до залізного віку. Окремими статтями матеріали про них опубліковано в часописі “*Archeológiai Értésítő*” за 1877, 1885, 1891, 1895, 1901, 1906–1908 рр. [Пеняк С., Пеняк П., 2013, с. 93]. У той час залізний вік в археологічній літературі поділяли на ранній – гальштатський, – і пізній – латенський. Гальштатський етап значна частина дослідників вважала за перехідний від “чистої” бронзи до залізного віку (XII–VIII ст. до н. е.). Перший етап залізного віку (VII–III ст. до н. е.) Т. Легоцький пов’язував з появою і поширенням скіфської культури в Карпатській улоговині, на зміну їй приходять західна латенська культура, носіями якої були кельти. На думку Т. Легоцького, скіфи на Закарпатті вели боротьбу з носіями латенської культури. Вони спорудили великі городища – Шелестівське, Арданівське, Іршавське (Стремтура). Під скіфами Т. Легоцький вбачав слов’ян, яким “приписав” перемогу в битві за Арданівське городище. Тут слід згадати, що у підніжжі городища знайдено залізний акінак, який П. Рейнеке визначив як скіфський, і це послужило для Т. Легоцького аргументом для висновку про захоплення городища скіфами-слов’янами.

Протягом 1929–1931 рр. Мукачівським музеєм (Йосиф Янкович) за участю Ярослава Бема проведено розкопки курганного могильника біля с. Куштановиця Мукачівського округу (нині район). Їх результати торкнулися важливої проблеми, яку, починаючи з 90-х рр. XIX ст. жваво обговорювали румунські, угорські і польські вчені. Йшлося про появу скіфів у Центральній Європі та їх можливе просування на захід [Böhm, 1936, s. 1–3]. Куштановицькі кургани мали певне відношення до вирішення і низки інших питань. Враховуючи це, автори, готуючи попереднє повідомлення, розділили його на частини. У першій оприлюднили власне бачення скіфської проблеми у Центральній Європі, включаючи й хронологію. У наступній – скрупульозно описано Куштановицький могильник і результати його розкопок. За концепцією Я. Бема, скіфи, підійшовши до Карпат, розділилися на дві групи: одна пішла в Галичину, а друга перейшла Карпати. Вчений проаналізував скіфські знахідки на річці Марош, які потрапили туди шляхом торгово-обмінних відносин. Він вважав, що вторгнення скіфів у Середню Європу не мало такого впливу, якого йому надають окремі дослідники. Інша річ – Східна Європа, де скіфи проживали тривалий час, створивши самобутню культуру. Проникнення скіфів у Галичину, Верхнє Потисся, Трансільванію можливо датувати, згідно з Я. Бемом, кінцем VII ст. до н. е., тобто близько 600 р. до н. е. [Böhm, 1936, s. 2]. Зникнення елементів скіфської культури припадає на час проникнення латенської культури у вказані регіони, себто не пізніше III ст. до н. е. Причини відсталості східної частини Карпатської улоговини від Західної Європи у пізньогальштатський період, де в той час була у розквіті латенська культура, вчений вбачав у встановленні напівкочового соціально-економічного ладу та розриві зв'язків із заходом [Böhm, 1936, s. 3].

У наступній частині статті подано характеристику курганного могильника в с. Куштановиця [Böhm, Jankovich, 1936, s. 62–71]. Дослідники його знахідки вважали за такі, що пов'язані етнічною і культурною належністю. Тому могильник, на їхню думку, завдяки одноманітності поховального ритуалу, виразності і багатству речових знахідок є повноцінним джерелом, що дає право для виділення окремої культурної групи. На його знахідках виникла можливість порівняти характер матеріальної і духовної культури суміжних із Закарпаттям територій. Як правило, кургани розташовувались спорадично, але засвідчено випадки, коли менші кургани групувалися навколо великого. Виявлено два способи розміщення залишків тілоспалення в урнах: на давньому горизонті і нижче нього. В окремих випадках урни з прахом небіжчика розміщалися у природних заглибинах. Спалення небіжчика відбувалося поза місцем поховання. Виявлено досить стійкий порядок розміщення останків кальцинованих кісток в урнах. У нижній частині знаходились кістки ніг, рук, тулуба, у верхній – голови (черепа) [Böhm, Jankovich, 1936, s. 68]. Інвентар курганних поховань досить одноманітний: знаряддя праці (залізні ножі, кільця, кам'яні бруски), прикраси (намисто зі скляної маси, бронзові браслети, персні). У кераміці, виявленій у підкурганних похованнях, виділено кілька типів: горщики, миски, корчаги, кухлі, черпаки. На основі аналізу поховального ритуалу Ярослав Бем і Йосиф Янкович зарахували могильник до куштановицького типу і попередньо віднесли до “скіфсько-гальштатського часу” [Böhm, Jankovich, 1936, s. 71].

Перші латенські пам'ятки на Закарпатті стали відомими завдяки зусиллям того ж таки Т. Легоцького, який на горі Галіш на західній околиці Мукачева збирав і вивчав уламки посуду і різноманітні залізні знаряддя, а потім публікував результати у часописі “*Archaeologiai Értésítő*” [Lehoczky, 1895, s. 69–72; 1906, s. 337–346; 1907, s. 151–166; 1908, s. 250–261]. Обстежуючи городище Галіш і Ловачка, Т. Легоцький виявив скупчення залізних виробів господарського і побутового призначення (зібрано близько тисячі знахідок). Так, на одному з таких скупчень знайдено 7 залізних серпів, 5 ножів, 5 стамесок, наконечник кинджала, 4 наконечники списів, бляшані браслети, 2 бойові коси, молоток, ніж для різання шкіри, ланцюги, рибальські гачки, уламки графітових посудин [Lehoczky, 1895, s. 70]. І так по всьому поселенню. Дослідник датував городище IV–III ст. до н. е., але в більшості випадків вказував на другу половину I тис. до н. е.

Т. Легоцький висловив думку, що пам'ятки типу Галіш-Ловачка виникли внаслідок завоювання Карпатської улоговини кельтами і тому їх слід вважати єдиними і прямими носіями латенської культури. Кельти в середині I тис. до н. е. були тою силою, яка витіснила скіфські племена з цієї території [Lehoczky, 1908, s. 251]. Поступове накопичення і вивчення археологічних артефактів латенських пам'яток Середньої Європи привело до того, що територія, зайнята ними, з часом почала піддаватись членуванню, в її складі виділяються окремі ареали зі специфічними рисами матеріальної культури. До таких областей належало Верхнє Потисся, у тому числі Закарпаття.

У першій половині I тис. н. е. на Закарпатті відбулися історичні події, які обумовили появу археологічних культур. До них належали старожитності носіїв дакійської, пшеворської культур та культури карпатських курганів. Наприкінці XIX ст. на території Угочанського комітату збиранням і описом археологічних артефактів займався любитель-археолог, учитель Севлюської (нині – Виноградово) гімназії Йосиф Мігалик. Його перу належать кілька статей, серед яких: “*Старожитності Угочанського комітату*”, “*Бронзовий меч з Мараморошу*”. У 1892 р. у часописі “*Archaeologiai Értésítő*” побачила світ замітка Й. Мігалика “*Урновий могильник Руського Поля*”, присвячена курганному могильнику, зарахованому згодом до культури карпатських курганів [Mihalik, 1892, s. 91–95]. Роком раніше в околицях с. Руське Поле дослідник виявив курганний могильник і зняв з нього план. Тоді ж розкопано курган № 11, на основі якого описано ритуал поховання [Mihalik, 1891, s. 412]. Згідно з цим описом, небіжчика спалювали на місці поховання, останки тілоспалення разом з рештками кострища зсипали в горщики-урни. Під час насипання кургану справляли тризну, навмисне розбивали посуд і кидали у насип.

У 1891 р. Й. Мігалик відкрив городище неподалік Малої Копані (сучасний Виноградівський р-н). Він коротко описав пам'ятку, не визначаючи її культурно-хронологічну належність. Городище розташоване на південний схід від села, на однойменній горі “Городище”, що на правому березі Тиси. Як встановлено наступними дослідженнями, воно належало гето-дакам, які після розгрому кельтів у Верхньому Потиссі спорудили укріплені пункти [Котигорошко, 1995, с. 25]. На відміну від інших дакійських поселень, які, як правило, супроводжувалися кам'яними стінами і вежами, Малокопанське городище, будучи розташованим на окраїнах дакійської держави, укріплювалося земляними валами і палісадами, що наводить на думку про його швидке створення. Ймовірно, воно будувалось з метою розширення кордонів держави. Відкриття в низці районів краю дакійських городищ (Мала Копаня, Читатя в Солотвині, Будулів в Іршаві) свідчить про можливу політичну зверхність даків на Закарпатті у I ст. до н. е. – I ст. н. е.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. завдяки зусиллям місцевих аматорів-археологів та посильній допомозі іноземних фахівців, європейська громадськість познайомилась з багатою колекцією артефактів краю, що охопила всі епохи, починаючи від палеоліту і до раннього середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

Котигорошко В.Г.

1995 Фракийці Верхнього Потисся (III в. до н. е. – IV в. н. е.). – Ужгород. – 130 с.

Пеняк П.

2004 Йозеф Скутіл – дослідник кам'яного віку Закарпаття // Český kalendař 2005. – Užhorod. – С. 67–70.

2008 Академік Ярослав Бем і вивчення старожитностей Закарпаття // Náš kalendař na rok 2008. – Ужгород. – С. 39–44.

Пеняк С.І., Пеняк П.С.

2013 Археологія Закарпаття: історія дослідження. – Ужгород. – 256 с.

Böhm J.

- 1932 Sidliště na hore Hompolog u Dědova // Československý štatny archeologický ústav. – Praha. – S. 17–19.
1933 Podkarpatská Rus v pravěku // Texnická práce v zemi Podkarpatské 1919–1933. – Užhorod. – S. 199–203.
1936 Prehistorická archeológia na Podkarpatské Rusi // Carpatica. – Praha. – T. I. – S. 1–3.

Böhm J., Jankovich J.

- 1936 Skythové na Podkarpatské Rusi. Mohilové pohřebiště v Kuštanovicích // Carpatica. – Praha. – T. I. – S. 3–80.

Borkovsky I.

- 1934/1935 Tři hromadné nálezy bronzů z Podkarpatské Rusi // Památky archeologicke. – IV–V (díl. XXXX). – S. 1–5.

Lehoczky T.

- 1880 Újabb leletek Beregmegye öskorából // Archaeologiai Értesítő. – 14. – S. 33–36.
1885 Ásatás a Munkácsi Kishegyen // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM V. – S. 315–317.
1885a A klacsanói galishegyi (Beregmegye) vasleletről // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM V. – S. 345–347.
1887 Bereg-vármegyei leletek // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM VII. – S. 163–165.
1894 Feketepataki bronzlelet // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XIV. – S. 278–279.
1895 Vaskori leletről a Munkács melletti Gallis-hegyen // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XV. – S. 69–72.
1896 Beregmegyei régiségekről // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XVI. – S. 304–310.
1905 Új bronzkori leletről // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XXV. – S. 59–62.
1906 Régibb vaskori emlékek Munkács környéken // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XXVII. – S. 337–346.
1907 Vaskori emlékekről Munkács környéken // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XXVII. – S. 151–166.
1908 Vaskori emlékekről Munkács környéken // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XXVIII. – S. 250–261.
1910 Kőkorszagi leletek Beregmegyében // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XXX. – S. 154–164.

Mihalik J.

- 1891 Őskori emlékek Ugocsa vármegyében // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XI. – S. 410–418.
1892 Urmezei urnatemető // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XII. – S. 91–95.

Plotény J.

- 1904 Ungmegyei régiségekről // Archaeologiai Értesítő. – ÚJ FOLYAM XXIV. – S. 107–110.

Skutil J.

- 1938 Paleolitikum Slovenska a Podkarpatské Rusi // Spisi historického odboru matice slovenskej v Turčianskom sv. Martine. – Sv. 4. – S. 132–135.

Pavlo PENIAK

ANTIQUITES OF TRANSCARPATIA ON THE PAGES OF THE HUNGARIAN
AND CZECH-SLOVAK MAGAZINES IN THE END OF XIX – IN THE BEGINNING
OF XX CENTURIES

The article is sanctified to consideration of the first publications about antiquites of Transcarpathia on the pages of the Hungarian and Czech-Slovak magazines in the end of XIX – in the beginning of XX centuries. A lawyer T. Lehoczky began this work. Due to him Transcarpathia found oneself among the outskirts of Europe, where first paid attention to archaeological finds.